

Makale Geliş | Received: 04.03.2020.
Makale Kabul | Accepted: 17.03.2020.
DOI: 10.18795/gumusmaviatlas.698456

Mehmet Akif GÖZİTOK

Dr. Öğr. Üyesi | Assist. Prof. Dr.

Erzurum Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Erzurum-TÜRKİYE
Erzurum Technical University, Faculty of Letters, Department of Turkish Language and Literature-Erzurum,
TURKEY

ORCID: 0000-0003-0197-3093

makif.gozitok@erzurum.edu.tr

Ahmed Hamdullâh Efendi'nin Ferâ'idü'l-Âsâr ve Harâ'idü'l-Eş'âr İsimli Mecmûası

Öz

Farklı kişilere ait metinlerin veya metin parçalarının bir araya getirildiği şahsî defterler olarak tanımlanan mecmûalar, ihtiva ettikleri zengin edebî, tarihî, dinî ve kültürel malzemeler açısından Türk kültürü, edebiyatı ve tarihi için oldukça kıymetlidir. Edebiyat dışı kayıtları da içermeleri bakımından başta halk bilimi olmak üzere sosyoloji, kültür tarihi, dinler tarihi, tıp, farmakoloji gibi pek çok farklı disiplinin de yararlandığı mecmûalar, XX. yüzyıla kadar Osmanlı ilim, kültür ve edebiyatında çokça istifade edilen eserlerdendir. Bu makalede, son devir Osmanlı ulemasından Ahmed Hamdullâh Efendi'nin tertip ettiği ve içerisinde edebiyat, tarih, din, felsefe, sosyoloji gibi pek çok bilim dalına ait Arapça, Farsça ve Türkçe yazılmış iki yüzü aşkın kitaptan ve onlarca gazeteden seçilmiş edebî, tarihî ve ilmî metinleri ihtiva eden dört ciltlik *Ferâ'idü'l-Âsâr ve Harâ'idü'l-Eş'âr* isimli mecmûa incelenmiştir. Barındırdığı binden fazla beyitle tam manasıyla bir antoloji özelliği gösteren bu eser, aynı zamanda atasözlerinden deyimlere, biyografiden şerhe, tarihten sanata kadar Türk kültür ve edebiyatını ilgilendiren yüzlerce konuya dair derlenmiş yazıları, manzumeleri, fıkraları, hikâyeleri, anıları, makaleleri vb. ihtiva etmektedir. Bu çalışmada öncelikle mecmûanın mürettibi Ahmed Hamdullâh Efendi'nin hayatı ve eserleri birincil kaynaklardan hareketle ortaya konulmuş; sonrasında ise daha geniş kitlelerin istifade edilebilmesi gayesiyle ilmî ve edebî pek çok kıymetleri hâiz bu mecmûanın Türkçe kısımlarının bir dökümü sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Ahmed Hamdullâh Efendi, Ferâ'idü'l-Âsâr, Harâ'idü'l-Eş'âr, Mecmûa

Ahmed Hamdullâh Efendi's Majmua Called Ferâ'idü'l-Âsâr ve Harâ'idü'l-Eş'âr

Abstract

Majmuas (compilation, garland), defined as personal notebooks in which texts or pieces of text belonging to different people are combined, are very valuable for Turkish culture, literature and history in terms of the rich literary, historical, religious and cultural materials they contain. In terms of including non-literary records the majmuas, which were used by many different disciplines such as sociology, cultural history, history of religions, medicine, pharmacology, folklore in particular, are among the works that were used widely in the Ottoman science, culture and literature until the 20th century. In this article, the four-volume majmua entitled *Ferâ'idü'l-Âsâr ve Harâ'idü'l-Eş'âr* were studied. This majmua is containing the literary, historical and scientific texts selected from more than two hundred books and dozens of newspapers written in Arabic, Persian and Turkish pertaining to many disciplines such as literature, history, religion, philosophy, sociology and were composed by Ahmed Hamdullâh Efendi, who was one of the last period Ottoman scholars. This work, which has a feature of anthology in the strict sense with more than a thousand couplets in it, also contains writings, poems, anecdotes, stories, memoirs, articles, etc. compiled on hundreds of subjects that are related to Turkish culture and literature from proverbs to idioms, from biography to comment, from history to art. In this study, firstly, the life and works of Ahmed Hamdullâh Efendi, the compositor for the majmua were touched upon based on primary sources, and then a printout of the Turkish parts of this majmua, which has many scientific and literary values, was presented in order that the large masses can benefit from it.

Keywords: Ahmed Hamdullâh Efendi, Ferâ'idü'l-Âsâr, Harâ'idü'l-Eş'âr, Majmua (Compilation).

Giriş

Sözlükte ‘toplanmış, derlenmiş ve bir araya getirilmiş’ anlamlarına gelen mecmûa (مجموعه) kelimesi, ‘dağınık nesnelere biriktirmek’ anlamındaki Arapça sülâsî masdar cem‘ (جمع) kökünden ism-i mef'ûl (مفعول) olarak türemiş müennes bir kelimedir (Mütercim Asım Efendi 2013: IV/3297). İstilahî olarak ise mecmûa, farklı kişilere ait muhtelif konularda kaleme alınmış metinlerin yahut metin parçalarının bir araya getirildiği derleme kitap manasına gelmektedir (Uzun 2003: 265; Köksal 2012: 411). Beğeni ve fayda esasına dayanarak farklı kişiler tarafından belli noktalarda ortaklıkları bulunan malzemeyi yine birtakım ortaklıkları esas alarak tasnif ve tertip eden eserler olarak değerlendirilen mecmûalar (Gürbüz 2012: 102), ihtiva ettikleri çeşitli ve zengin edebî, tarihî, dinî ve kültürel malzeme ile Türk edebiyatı ve kültür tarihi için oldukça kıymetli eserlerdir. Öte yandan mecmûalar, içerdikleri edebiyat dışı kayıtlarla da başta halk bilimi olmak üzere sosyoloji, kültür tarihi, dinler tarihi, tıp, farmakoloji gibi pek çok farklı alan için verimler barındıran birinci el kaynaklar konumundadır (Köksal 2016: 28). Arap, Fars ve Türkler arasında ortaya çıktığı ilk yıllardan itibaren rağbet gören ve Osmanlı ilim, kültür ve edebiyatında ise çok yaygın ve önemli bir tür haline gelen mecmûalar, el kitabı mahiyetinde oldukları ve iddiasız bir isim taşıdıkları için kitap yazmaktan kaçınan müellifler tarafından sıkça tercih edilen bir telif çeşidi olarak XV. yüzyıldan itibaren çokça rağbet görmüş, XVI. yüzyıldan sonra ise sayı ve çeşitlerinde ciddi artışlar gözlenmiştir (Uzun 2003: 266-267). Nitekim mecmûalar, zamanla genel özellikleri ve muhtevalarına göre “mecmûatü'l-eş'âr, mecmûatü'r-resâil, mecmûatü'n-nu'ût ve mecmûatü'n-nezâir” gibi çeşitli isimlerle anılagelmışlerdir (Uzun 2003: 266; Köksal 2012: 413). Bu genel isimlerin yanı sıra mürettibinin adı ile anılan yahut mürettibi tarafından hususî bir isim konulan mecmûaların sayısının da hiç az olmadığı bilinmektedir. Feridun Ahmed Bey'in *Feridun Bey Münşeatü'ü*, Osmanlı musikişinaslarından Hâşim Bey'in *Mecmûa-i Kârbâ ve Nakşbâ ve Şarkıyyâtü'ü* ve Muallim Nâcî'ye ait olduğu ileri sürülen *Ezâbâr-ı Efkârü'ü* bunlara örnek gösterilebilir (Uzun 2003: 267). Bu çalışmada, Osmanlı Devleti'nin son asır ulemâsından Ahmed Hamdullâh Efendi'nin dört cilt olarak tertip ettiği ve el-sîne-i selâsede (Türkçe, Farsça ve Arapça) iki yüzden fazla eserden edebiyat, din, tarih, biyografi, coğrafya vb. pek çok alana ait yüzlerce seçkiyi ihtiva eden *Ferâ'idü'l-Âsâr ve Harâ'idü'l-Eş'âr* isimli mecmûası incelenerek bilim âleminin istifadesine sunulacak; mecmûanın incelenmesine geçilmeden önce Ahmed Hamdullâh Efendi'nin hayatı ve eserleri birincil kaynaklardan hareketle ortaya konacaktır.

1. Ahmed Hamdullâh Efendi'nin Hayatı

Son devir Osmanlı ulemâsından olan Ahmed Hamdullâh Efendi'nin hayatı ve eserleri hakkında biyografik kaynaklarda mücmelen bazı bilgiler bulunmaktadır. Onun hayatı ve eserlerinden ilk kez bahseden isim Bağdatlı İsmâil Paşa'dır. *Hedîyyetü'l-Ârifîn* adlı kıymetli eserinde İsmâil Paşa, künyesini İsmâil Hâmid ibni Ahmed Şükrü el-Ankaravî olarak verdiği Hamdullâh Efendi'nin 1225/1811 yılında Meclis-i Tedkîkât-ı Şer'îyye a'zâlığına atandığını ve 1317/1900 yılında da vefat ettiğini bildirdikten sonra altı eserinden bahsetmektedir (Bağdatlı İsmâil Paşa 1951: I/195). Hamdullâh Efendi'nin hayatı ve eserlerinden bahseden bir diğer kaynak ise Bursalı Mehmed Tâhir'in *Osmanlı Müellifleri* isimli eseridir. Bursalı, Ahmed Hamdullâh Efendi'den *Fazilet sabiplerinden bir zât olup pederi Ankara'ludur. Kendisi Galata'da Kule Kapısı'nda Müeyyeczâde Mahallesi'nde doğmuştur. Tahsîlini tamamladıktan sonra taşra kâdî nâibliklerinde bulunarak h. 1296'da Meclis-i Tedkîkât-ı Şer'îyye a'zâlığına ta'yin buyrulmuş vefâtına kadar bu hizmette kalmıştır. h. 1317 tarihinde İstanbul'da vefat etti. Eyyüb'de medfundur* diye bahseder ve onun yedi eseri bulunduğunu bildirir (Bursalı 1333: 249). Bu kaynak eserler dışında Sadık Albayrak, *Son Devir Osmanlı Ulemâsı* adlı eserinde Ahmed Hamdullâh Efendi'nin hayatı hakkında arşiv vesikalarına dayanarak daha ayrıntılı bilgilere yer vermiştir (1996: I/213). Şükrü Özen'in (2005: 275) ise *Osmanlı Döneminde Fetva Literatürü* adlı makalesinde Hamdullâh Efendi'nin *Mir'âtü'l-Murâfîn* adlı eserinden hareketle onun hayatı ve eserlerine dair bazı hususlara değindiği görülmüştür. Bu çalışmada Ahmed Hamdullâh Efendi'nin biyografisi kaleme

alınırken, onun bizatihi eserlerinin başına yahut sonuna koyduğu otobiyografisinden ve İstanbul Meşihat Arşivi'nde bulunan 11 nolu dosyadaki terceme-i hâl varakasından istifade edildi.¹

Ahmed Hamdullâh Efendi, 16 Zilhicce 1225/12 Ocak 1811 tarihinde Cuma günü Galata yakınlarındaki Yazıcı Mahallesi'nde dünyaya gelmiştir. Babasının adı İsmâil Hâmid'dir. Ahmed Şükrî Efendi adlı bir zâtın oğlu olarak 1187/1774 senesinde Ankara'da doğan İsmâil Hâmid Efendi, anne ve babasını erken yaşta kaybedince Kadı nâibi amcası Sâlih Efendi'nin himayesine girerek 1219/1804 senesine kadar amcasının taşra görevlerinde yanında bulunmuş, ardından Muharrem 1219/Nisan 1804'te Sâlih Efendi'nin Tophane Mahkemesi'ne nâib olarak tayin edilmesiyle onunla birlikte İstanbul'a giderek aynı mahkemede kâtip olmuş, birkaç yıl sonra mahkemenin başkâtibi Lutfullâh Efendi'nin vefâtıyla da onun yerini almıştır. İsmâil Hâmid Efendi, 1224/1810 senesinde Galata yakınlarındaki Kulekapısı'nda Müeyyedzâde Mahallesinde Mutahharacı Hacı İbrâhîm Efendizâde Şeyh Ahmed Efendi'nin kızı Fatma Zekiye Hanım ile evlenmiştir. Daha sonra 1233-1249/1818-1834 seneleri arasında sırasıyla İzmir, Bursa ve Halep'te nâiblik hizmetinde bulunmuş, 1254/1839 yılında Lüleburgaz nâibliğine atanmış ve son görev yeri olan Yemen'in Misver şehrinde Zilhicce 1258/Ocak 1843'te vefat etmiştir. Eşi Fatma Zekiye Hanım ise Şaban 1265/Haziran 1849'da vefat etmiştir.

Babası ile birlikte İzmir, Bursa ve Halep'te bulunan Ahmed Hamdullâh Efendi, 1249-1272/1834-1856 yılları arasında yukarıda zikrolunan vilayetlerdeki mahkemelerde kâtiplik görevini ifa etmiş ve daha sonraları sırasıyla Edirne'nin Terkos, Selanik'in Avrethisar (1 Safer 1273-1 Şaban 1274/21 Eylül 1857-17 Mart 1858), Balıkesir'in Edremit (1 Ramazân 1275-1 Rebiülâhîr 1277/4 Nisan 1589-17 Ekim 1860), Balıkesir'in Bandırma (1 Rebiülâhîr 1278-1 Şevvâl 1279/6 Ekim 1861-22 Mart 1863) ve Eskişehir (1 Receb 1280-1 Şevvâl 1281/12 Aralık 1863-27 Şubat 1865) nâibliklerinde bulunmuştur. 1281/1865 senesinde İzmir nâibliklerinde Sâhib Bey Efendi'nin kadılığı döneminde nâibliğinde bulunduktan sonra Arapzâdeoğlu Eryep Efendi'nin Anadolu sadâretleri sırasında Üsküdar nâibliğinde (1 Cemâziyelâhîr 1282 – 1 Rebiülâhîr 1283/22 Ekim 1865-13 Ağustos 1866) aylık 3300 kuruş maaşla on ay ve Şumnu nâibliğinde (1 Şabân 1284-10 Safer 1286/28 Kasım 1867-22 Mayıs 1869) on sekiz ay ve Eyüp Mahkemesi'nde bir sene nâiblik görevini ifa etmiştir. Öte taraftan yine Üsküdar Mahkemesi Şer'iyyesinde Ahmed Muhtar Mollâ Bey Efendi'nin meşihatlerinde on beş ay; Galata Mahkemesi nâibliğinde (1 Zilkâde 1290-1 Zilkâde 1293/21 Aralık 1873-18 Kasım 1876) ve Hasan Hayrullâh Efendi'nin meşihatleriyle geçtiği Beytül-mâl Kassâmlığı'nda on dokuz ay hizmette bulunmuştur. Ahmed Muhtar Mollâ Bey Efendi'nin Rebiülâhîr 1295/Nisan 1878'de ikinci kere meşihate geçmesiyle aylık 2750 kuruş maaşla sekiz ay ve Şeyhülislam Ahmed Es'ad Efendi meşihatleri zamanında on altı gün şeyhülislam arzuhalcisi olarak hizmet ettikten sonra Muharrem 1296/Aralık 1878'de 1050 kuruş maaş ve 860 kuruş yollukla Meclis-i Tedkikât-ı Şer'iyye üyeliğine atanmıştır. 9 Cemâziyelâhîr 1295/11 Mayıs 1878 tarihli bir ferman ile Sivas kazasının nâibliği tevcih olunmuş; 21 Cemâziyelevvel 1299/10 Nisan 1882 tarihli bir ferman ile bilâd-ı hamse'den İzmir; 23 Muharrem 1302/12 Kasım 1884 tarihli bir ferman ile bilâd-ı hamse'den Bursa ve 8 Safer 1310/1 Eylül 1892 tarihinde ise Haremeyn-i Muhteremeyn pâyeleri verilmiştir. Yine 27 Rebiülevvel 1305/13 Aralık 1887 tarihinde bir berat ile Nişân-ı Âlî-i Osmânî'nin dördüncü; 16 Safer 1310/9 Eylül 1892 tarihinde üçüncü rütbesinden iki kıt'a Mecîdî Nişânı ihsân edilmiştir.

¹ Hamdullâh Efendi'nin otobiyografisinin kayıtlı olduğu ve bizim istifade ettiğimiz eserler şunlardır: *Yayaköylü Ahmed Râşid Efendi'nin Nuhbe-i Vehbî Şerhindeki Hatâlarını Şâmil Risâle*, Atatürk Üniversitesi Seyfettin Özege Kütüphanesi Ağâh Sırrı Levend Koleksiyonu Numara 309, 13^b-14^b; *Mağbatatu'l-Fünûn*, Süleymaniye Kütüphanesi Fatih Koleksiyonu Numara 1300, 1^b-10^a; *Ferâ'idü'l-Âsâr ve Harâ'idü'l-Eş'âr*, Cilt 1-2, Süleymaniye Kütüphanesi Hamidiye Koleksiyonu Numara 1472, 117-118; *Terceme-i Hâl*, Beyazıt Kütüphanesi Beyazıt Koleksiyonu Numara 4222, 114-116; *Ferâ'idü'l-Âsâr ve Harâ'idü'l-Eş'âr*, Cilt 3, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Numara 1379, Zahriye.

Avrethisar’daki görevini lâıyıkıyla ifâ edemediğinden ötürü azledilerek Terkos’a tayin edildiğine dair bir kaydın olduğu, fakat bunun sicil defterlerinde görülmediği; öte taraftan Şumnu’daki vazifesinden dönemin valisinin şikâyeti üzere azlolunduğu 19 Rebiülâhir 1310/10 Kasım 1892 tarihli Meşihat Arşivi’ndeki terceme-i hâl kaydından anlaşılmaktadır (MŞH. SAİD, 11/3/1).

Torunu Mehmet Sâid Hâlet’in İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Numara 1379’da bulunan *Ferâ’idü’l-Âsâr ve Harâ’idü’l-Eş’âr* adlı eserinin dördüncü cildinin zahriyesine düştüğü kayıta, Ahmed Hamdullâh Efendi’nin Meclis-i Tedkikât-ı Şer’iyye üyesi iken 20 Şevvâl 1316/3 Mart 1899 tarihinde² İstanbul/Cihangir’deki evinde vefat ettiği ve Eyüp taraflarında bulunan Kaşgârî Dergâhı’na defnolunduğu bildirilmektedir.

Eserlerinden anlaşıldığı kadarıyla Arapça ve Farsçaya bu dillerde eserler kaleme alabilecek kadar hâkim olan Ahmed Hamdullâh Efendi’nin aynı zamanda Fransız ve İngiliz gazetelerini takip edebilecek ve bunlardan bazı kesitleri mecmûasına kaydedebilecek kadar da Fransızca ve İngilizce bildiği görülmektedir. Her açıdan kendisini çok iyi yetiştirdiği anlaşılan Ahmed Hamdullâh Efendi’nin *Ferâ’idü’l-Âsâr ve Harâ’idü’l-Eş’âr*’a kaydettiği bazı manzumelerinden hareketle onun iyi bir şair ve tarih düşürmede hayli marifetli olduğunu da söylemek mümkündür.

2. Ahmed Hamdullâh Efendi’nin Eserleri

Ahmed Hamdullâh Efendi’nin çoğu mecmûa hüviyetinde sekiz eseri vardır. Bunların tab’ olunması için Maarif Nezaretinden ruhsat alınmasına rağmen (MŞH. SAİD, 11/3/1) sadece *Tezkiretü’l-Müşakât* isimli eser bastırılabilmiştir. Bunun dışındaki tüm eserleri, bizatihi mürettibinin eliyle istinsah olunarak çeşitli kütüphanelere konulmuştur. Bir türlü bastıramadığı için kendi el yazısıyla çoğaltıp Mısır’dan Viyana ve Hindistan’a kadar pek çok ülkeye birer nüshasını gönderdiği eserleri şunlardır:

2.1. Mecelle-i Nefise

Ebû Ya’kûb es-Sekkâki’nin (ö. 626/1229) *Miftâhu’l-Ulûm* adlı eserinin belâgatla ilgili üçüncü bölümünün Hatîb el-Kazvîni (ö. 739/1338) tarafından *Telbisü’l-Miftâh* adıyla yapılan ihtisarındaki terimlerin Türkçe karşılıklarını ve bunlara şâhid getirilen âyetlerin hangi sûrede geçtiklerini izâh eden bir eserdir. Müellifinin hattıyla istinsah olunmuş üç nüshası mevcut olan 43 sayfalık bu eser, bir dibace, bir mukaddime, sekiz bâb ve üç fasıldan müteşekkildir. Sekiz bâb altında farklı ilim şubelerinin ele alındığı bu eserde, her ilim şubesi altına kaydolunan mefhumların Türkçe izâhları ve bu terimlerin geçtiği -şâyet varsa- âyet numaraları gösterilmiştir. Örnek teşkil etmesi için eserin beşinci bâbı olan ‘el-Kasr’ bâbında izâh olunan bir terimi buraya kaydediyoruz:

شبح (şebh/şebeh): Fethateynle ve bâ’nın sükûnuyla da lugatdır. ‘Şahs’ ma’nâsınadır ki insanın vesâirenin me’rû olan kâlib ve cesedinden ibâretdir. Fâriside kâlibed ve Türkî’de karaltı ta’bir olunur. “وَمَا مُحَمَّدٌ إِلَّا رَسُولٌ” Âl-i İmrân 144.

14 Zilhicce 1263/23 Kasım 1847 tarihinde kaleme alınan bu eserin tespit edebildiğimiz nüshaları şu kütüphanelerde bulunmaktadır: Beyazıt Kütüphanesi Beyazıt Koleksiyonu Numara 6049 Beyazıt Kütüphanesi Veliyyüddin Efendi Numara 2849, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Numara TY 1370 ve Süleymaniye Kütüphanesi Ragıp Paşa Koleksiyonu Numara 1256.

2.2. Mazbatatu’l-Fünûn

Fatih dönemi şeyhülislamlarından Molla Hüsrev’in (ö. 885/1480) 850/1446 yılında kaleme aldığı ve kendisinden önce yazılmış yetmiş kitaptan derlediği usûl-i fıkha dair *Mir’âtu’l-Usûl*’ünün hâşiyesi olan bu eser, *Mir’âtu’l-Usûl*’ün ortak konularını özetlemekte ve yer yer anlaşılması güç

² Bu tarih, Meşihat Arşivi’ndeki terceme-i hâl evrakına göre ise 19 Şevvâl 1316/2 Mart 1899’dur (MŞH. SAİD, 11/3/6).

terimleri izâh eden açıklamalara yer vermektedir. Hamdullâh Efendi, 10 Cemâziyelevvel 1269/19 Şubat 1853 tarihinde kaleme aldığı bu eserin basılması için 25 Rebiülevvel 1280/9 Eylül 1863 tarihinde Maârif Nezâreti'nden bir ruhsat³ almış olsa da imkânsızlıklardan ötürü eseri bastırmaya muvaffak olamamıştır. Hatta eserini bastırmayı arzu eden biri bulunursa eserin imtiyaz haklarından da “meccânen” vazgeçeceğini Milli Kütüphane'de bulunan nüshanın zahriyesine kaydetmiştir (Mazbatatü'l-Fünûn 6711: 18a). Tab'ı mümkün olmayan bu eserden Hamdullâh Efendi önce üç nühsa istinsah edip Şeyhülislâm Ahmed Es'ad, Adliye Nâzırı Ahmed Cevdet Paşa ve İsmet Paşazâde Rızâ Bey Efendilere birer nüsha takdim etmiştir. Yine bu eserden birer nüsha daha istinsah edip Fatih ve Beyazıt kütüphanelerine bırakmıştır. Ruhsat talebi için sunduğu nüshayı Hamidiye Kütüphanesi'ne bırakıp *Tasvîr-i Efkâr* gazetesinde; 1284/1868 senesinde Şumnu niyâbeti sırasında istinsah ettiği bir nüshayı da Râgıp Paşa Kütüphanesi'ne bırakıp *Takvîm-i Vekâyî*'nin 1437. sayısında ilan etmiştir. 1269/1853 senesinde Fatih Kütüphanesi'ne konulan nüsha zâyi olduğu için daha sonra 5 Cemâziyelevvel 1288/23 Temmuz 1871 tarihinde istinsahını tamamladığı bir nüsha daha yazıp yine Fatih Kütüphanesi'ne koymuştur. Bu nüsha bugün Süleymaniye Kütüphanesi Fatih Koleksiyonu 1300 numarada bulunmaktadır. Katalog taramalarında tespit edebildiğimiz nüshaları şunlardır:

Süleymaniye Kütüphanesi Hamidiye Koleksiyonu, Numara 444; Süleymaniye Kütüphanesi Ragıp Paşa Koleksiyonu, Numara 1502; Süleymaniye Kütüphanesi Fatih Koleksiyonu, Numara 1300; Süleymaniye Kütüphanesi Âtîf Efendi Koleksiyonu Numara 1723; Beyazıt Kütüphanesi, Veliyyüddin Efendi Koleksiyonu, Numara 3538; Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu Numara A 6711.

2.3. Mir'âtü'l-Usûl Muhtasarı

Molla Hüsrev'in (ö. 885/1480) 850/1446 yılında kaleme aldığı usûl-i fıkha dair *Mir'âtü'l-Usûl* adlı eserinde geçen terim ve kavramların ortak konularını özetleyen 77 sahifelik bu eser, Arapça olarak Muharrem 1271/ Ekim 1854 tarihinde kaleme alınmıştır. Bu eserin Süleymaniye Kütüphanesi Atîf Efendi Koleksiyonu 1723 numaradaki nüshasının istinsahı 5 Safer 1295/8 Şubat 1878 tarihinde; Hamidiye Koleksiyonu 443 numarada bulunan nüshasının istinsahı ise 10 Zilhicce 1282/26 Nisan 1866 tarihinde bitmiştir. Ayrıca eserin bir başka nüshası da Beyazıt Kütüphanesi, Beyazıt Koleksiyonu 6049/2 numarada bulunmaktadır.

2.4. Mir'âtü'l-Mürâfi'în

Hamdullâh Efendi'nin Tophane-i Âmire Mahkemesinde başkâtiplik görevinde bulunduğu sırada Ali Efendi, Abdurrahîm Efendi, Feyzullâh Efendi (Fezziyye), Atullâh Efendi (Atâ'iyye), Üskübî, *Behcetü'l-Fetâvâ* ve *Netîcetü'l-Fetâvâ* gibi mühim fetvâ kitaplarından hareketle 3500 şer'î meseleyi bir araya getirdiği bir mecmûadır. Bu mecmûaya daha sonra diğer muteber fıkıh kitaplarından derlenen pek çok hukukî mesele hâmiş olarak eklemiştir. Yapılan tüm bu nakillerin her birinin sonuna kaynak eserin rumuzu sıralanmıştır. Eser, hâkimler için bir başvuru kaynağı olarak hazırlandığından ötürü ibadetlerle ilgili bölümlere yer verilmemiş doğrudan “kitâbü'n-nikâh” bölümüyle başlanmıştır. Tab' olunması için Sultan Abdülmecîd Hân'a (ö. 1277/1861) arz edilen eser, ne yazık ki basılamamıştır (Özen 2005: 275-276).

Hamdullâh Efendi, bu mecmûadan seçtiği 2500 meseleyi hâvî bir başka nüshayı 1263/1847 yılında bizatihi yazıp basılması ricasıyla dönemin şeyhülislâmı Ârif Hikmet Bey Efendi'ye (ö. 1275/1859) takdim etmiş, uzun zaman ses çıkmayınca ‘kitabımı olsun geri verin’ demek üzere Ârif

³ “Müderresinden mekremetli Ahmed Hamdî Efendi'nin zahr-i nüshada tahrîr eylediği üzere fenn-i usûlden cem' ü te'lif eylediği *Mir'ât Hâşiyesi*'nin kendi zimmetinde ve bin nüsha olarak tab' u temsili husûsuna bi'l-istizân irâde-i seniyye-i hazret-i şehenşâhî müte'allık ve şeref-sudûr buyurulmuş olmakla ber-mûcib-i irâde-i seniyye kitâb-ı mezkûrun Takvîmhâne-i Âmire'de ol sûretle tab' u temsili zımnında işbu ruhsatnâme efendi-i mûmâileyh yedine i'tâ olunmuştur. 25 Rebiülevvel 1280” (Mazbatatü'l-Fünûn 6711: 14a)

Hikmet Bey’e tekrar gitmiş fakat ondan ‘kitaplarıma karıştı, bulunca vereyim’ cevabını alınca geri dönmüştür. Kendisinin Edremit nâibliği sebebiyle İstanbul’da bulunmadığı bir dönemde Arif Hikmet Bey’in vefat etmesi üzerine bu nüsha, onun terekesinden sanılarak satılmış ve eser, 1281/1865 yılında Mekke kadısı Emîn Efendi tarafından satın alınmıştır. Emîn Efendi ise Mekke’de vefat edince bu kez eser, onun terekesinden bazı kitaplar alan Mekke nâibi Hacı Yûsuf Efendi’ye satılmıştır. İstanbul’da karşılaştığı Yûsuf Efendi’nin ‘Sizin bende bir kitabınız var.’ demesi üzerine olaydan haberdâr olan Hamdullâh Efendi, eserini geri almıştır (Mir’âtu’l-Mürâfi’in 685: 2b-3a). Hacı Yûsuf Efendi’den geri alınan bu nüsha, daha sonra Beyazıt Kütüphanesi’ne verilmiştir (MŞH. SAİD, 11/3/2) ve bugün Beyazıt Kütüphanesi Beyazıt Koleksiyonu 2734 numarada bulunmaktadır. 1 Cemâziyelevvel 1294/18 Mayıs 1877 tarihinde tertip edilen bu eserin müsannifinin eliyle kaleme alınmış tam yegâne nüshası Süleymaniye Kütüphanesi Süleymaniye Koleksiyonu 685 numarada bulunan nüshadır.

2.5. en-Nücûmu’d-Derârî İlâ-İrşadi’s-Sârî

Ahmed bin Muhammed el-Kastallânî (ö. 923/1517) tarafından 916/1510 yılında yazılan *İrşâdü’s-sârî li-şerhi Sabâbi’l-Buhârî* adlı Buhârî-i Şerîf şerhinin 1267/1851 senesinde Mısır’da tab’ olunan baskısındaki hadis metinlerinde geçen kelimelerin kolayca bulunması için kaleme alınmış hacimli bir fihristtir. Her ne kadar eserin basımı için Maârif Vekâleti’nden 1290/1874 yılında bir ruhsat alınmış olsa da (MŞH. SAİD, 11/3/2) eserin basımı, imkânsızlıklar yüzünden gerçekleştirilememiştir. Bu eser için Ebu’l-Kâsım Mağribî, İbrâhim Sun’î ve Sâmî Paşa gibi dönemin önde gelen ilim adamları tarafından kaleme alınmış takrizler bulunmaktadır.⁴ Eserin müellifinin hattıyla olan ve Mısır’da basılan söz konusu şerhe dercolunan bir nüshası Ragıp Paşa Kütüphanesi’ne; bir nüshası Mısır Darü’l-Kütübü’l-Kavmiyye’ye; bir diğer nüshası da Hindistan’a gönderilmek üzere Bend Medresesi Kütüphanesi’ne konulmuştur (Mirâtü’l-Muârifin 685: 3a). Yapılan katalog taramaları neticesinde nadir eserler kütüphanelerinde iki nüshası tespit edilmiştir: Beyazıt Kütüphanesi Beyazıt Koleksiyonu Numara 1033 ve Beyazıt Kütüphanesi Veliyyüddin Efendi Koleksiyonu Numara 3538/3.

2.6. Tezkire-i Fevâid-i Fârisiyye

Ahmed Hamdullâh Efendi’nin Farsçanın sarf ve nahvini öğretmek üzere kaleme aldığı 31 varaklık bu eserin yazımı 6 Cemâziyelâhir 1254/27 Ağustos 1838 tarihinde tamamlanmıştır. Eserin dibacesinde Hamdullâh Efendi, Arapçanın en üstün dil olduğunu, ahenkli ve ‘tatlı’ bir dil olan Farsçayı ise Arapçadan pek çok kelime barındırdığından ötürü diğer dillere nazaran daha üstün bulduğunu, bu dili öğrenmeye talip olanlar için Farsçanın *Emsile*’sini hazırladığını ve bunların Türkçe karşılıklarını verdiğini ifade etmektedir. Arapça öğretiminin ilk eseri olan *Emsile*’deki gibi bir öğretim metodu belirleyen Hamdullâh Efendi, Farsçanın öğretimini de buna tatbik ederek önce fiiller’den daha sonra zamanlardan bahsetmekte, *Emsile* gibi bütün zamanlarda fiili tüm şahıslara göre çekimlemekte, hemen altına fiilin özelliklerini ve Türkçe karşılığını vermektedir. Örneğin ‘Emsile-i Mutaraddide-i Mâzî-i Ma’lûm’ başlığı altında کردن (kerden) fiilini üçüncü tekil şahsa göre کرد (kerd) şeklinde çekimleyip altına *Fi’l-i Mâzî, Ma’lûm, Müfred, Müzekker Gâ’ib ve Mü’ennes Gâ’ibe Ma’nâs: Etdi ol zat* diye *Emsile* usûlu açıklamıştır.

Bu eserin tespit edebildiğimiz yegâne nüshası, müellifinin hattıyladır ve o da Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Mahmud Efendi 6128 numarada bulunmaktadır. Söz konusu bu nüshanın istinsahı 17 Rebiülâhir 1258/26 Temmuz 1842 tarihinde tamamlanmıştır.

2.7. Tezkiretü’l-Müştakât

Ahmed Hamdullâh Efendi’nin Farsça’nın sarf ve sigalarını izâh ettiği *Tezkire-i Fevâid-i Fârisiyye* isimli eserinin muhtasarı olan bu eser, *Tezkire-i Fevâid-i Fârisiyye* göre nazârî bilgilerin

⁴ Tamamı için bkz. Harâidü’l-Eş’âr 1472: 168-170.

çıkarıldığı yine *Emsile* usûlüyle daha çok fiil çekimlerinin ve bunların karşılıklarının verildiği 20 sayfalık bir risaledir. 9 Muharrem 1265/5 Aralık 1848 tarihinde nefis bir ta’lik hatla tab’ olunan ve sadece 600 adet basılan bu eserin hangi matbaada basıldığına dair herhangi bir kayıt yoktur. Tespit edebildiğimiz kadarıyla Ahmed Hamdullâh Efendi’nin tab’ ettirebildiği yegâne eseri de budur.

2.8. Ferâ’idü’l-Âsâr ve Harâ’idü’l-Eş’âr

Edebiyat, tarih, din, felsefe, sosyoloji gibi pek çok bilim dalına ait Arapça, Farsça ve Türkçe dillerinde iki yüzü aşkın kitaptan ve onlarca gazeteden seçilmiş edebî, tarihî ve ilmî metinleri ihtiva eden dört ciltlik bu eser, bizatihi müellifinin eliyle istinsah edilerek İstanbul’dan Viyana ve Mısır’a kadar pek çok kütüphaneye gönderilmiş oldukça kıymetli bir mecmûadır. Başlangıçta üç cilt olarak tertip edilen fakat daha sonra üçüncü ciltten seçilmiş bazı yazılara muhtelif kitap, gazete ve dergilerden derlenen yeni yazılar da eklenerek dördüncü bir cilt daha ilave edilen bu mecmûa, edebiyattan tarihe, dinî ilimlerden beşerî bilimlere kadar pek çok konuyu ihtiva eden oldukça hacimli bir derleme eserdir. İçerisinde barındırdığı binden fazla beyitle tam bir antoloji özelliği gösteren bu mecmûada atasözünden deyim, biyografiden şerhe, tarihten sanata kadar Türk kültür ve edebiyatını ilgilendiren yüzlerce konuya dair iki yüzü aşkın kitap ve onlarca gazeteden derlenmiş yazılar, manzumeler, fıkralar, hikâyeler, makaleler vb. yer almaktadır. Ahmed Hamdullâh Efendi tarafından tertibine 9 Rebiülâhir 1290/4 Haziran 1873 tarihinde başlanan bu kıymetli mecmûaya en son eklenen 1 Cemaziyelâhir 1311/10 Aralık 1893 tarihli İkdâm Gazetesi’nden alınmış bir haber metni, *Ferâ’idü’l-Âsâr ve Harâ’idü’l-Eş’âr*’ın tam yirmi yıl boyunca okunan kitaplardan, takip edilen gazetelerden/dergilerden derlenen yazılarla ve görülen/duyulan anılar/hatıralarla sürekli genişletilmiş bir mecmûa olduğunu göstermektedir. Bu yönüyle *Ferâ’idü’l-Âsâr ve Harâ’idü’l-Eş’âr*, bir mecmûa olmanın çok ötesinde Osmanlı Devleti’nin son dönemlerindeki kültürel/zihnî değişim ve dönüşümün takip edilebileceği bir tarih vesikası konumundadır.

Her açıdan oldukça kıymetli olan bu mecmûanın tek bir kitap içinde yer alan⁵ ilk iki cildinin tertibine, 9 Rebiülâhir 1290/4 Haziran 1873 tarihinde başlanmış 10 Muharrem 1293/6 Şubat 1876 tarihinde nihayet verilmiştir. Mürettibinin bizatihi verdiği sayfa numaralarıyla 667+XVI sayfa tutarındaki bu iki ciltte, daha çok edebiyat ve dinî ilimlere dair, ağırlıklı Arapça olmak üzere Türkçe seçkilere de yer verildiği görülmektedir. Eserin iki cüz’e ayrılmış üçüncü cildinin tertibine ise 2 Safer 1293/28 Şubat 1876 tarihinde başlanılmış 1-10 Zilhicce 1294/15-25 Ocak 1877 tarihinde son verilmiştir. Temmet kaydından dört yıl sonra 6 Şaban 1297/3 Temmuz 1881 tarihinde yazımına kaldığı yerden tekrar başlanılan üçüncü cilde, bir yeni cüz’ daha eklenmiştir ki bu son cüz’ün ne zaman bittiğine dair eserde herhangi bir kayıt mevcut değildir. İki cüz’den oluşan üçüncü cildin ilk cüz’ü Hamdullâh Efendi’nin verdiği sayfa numarasıyla 207+XVI, ikinci cüz’ü ise 105+XVIII sayfadır. Her cüz’ün başında da fihristler ve hangi eserlerden istifade edildiğine dair kitap listesi mevcuttur. Üçüncü ciltten alınan bazı konu ve yazılara, kitap ve gazetelerden derlenen yeni seçkilerin eklendiği dördüncü cildin tertibine ise 6 Ramazan 1301/17 Haziran 1884 tarihinde başlanmıştır. Mürettibinin verdiği sayfa numarasıyla 662+XXXVI sayfa hacmindeki bu mecmûada ise daha çok edebî ve tarihî Türkçe seçkiler yer almaktadır. Temmet kaydı bulunmayan bu ciltte son olarak 1 Cemaziyelâhir 1311/10 Aralık 1893 tarihli İkdâm Gazetesi’nden alınmış bir haber metninin bulunmasından hareketle eserin tertibine bu tarihlerde son verildiği düşünülebilir. Maârif Nezâreti’nden ruhsat alınmasına rağmen bir türlü bastırılmayan bu mecmûanın, çeşitli kütüphanelerde mürettibinin hatt-ı destiyle yazılmış nüshaları bulunmaktadır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla bu nüshalar şunlardır:

⁵ Mecmûanın ilk iki cildi, tek bir kitapta yer alacak şekilde tasarlanmasına rağmen eserin metninde, fihristinde ve de sayfa numaralandırılmasında ikinci cilde dair bir emare yoktur. Eser yalnızca birinci cildi ihtiva ediyor gibi görünmesine rağmen kitabın 666. sayfasındaki *Ferâ’idü’l-Âsâr ve Harâ’idü’l-Eş’âr* nâmındaki mecmûanın cüz’-i sântsi dahi burada bitâm bulup... kaydı, eserin ikinci cildinin de bu kitapta yer aldığına işaret etmektedir.

1. ve 2. cilt: Süleymaniye Kütüphanesi Hamidiye Koleksiyonu 1471; İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Bölümü TY 1377.

3. cilt: Süleymaniye Kütüphanesi Hamidiye Koleksiyonu 1472; İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Bölümü TY 1378.

4. cilt: Süleymaniye Kütüphanesi Yazma Bağışlar 6692; İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Bölümü TY 1379.

Bunlar dışında bu mecmûanın ilk üç cildinin bizatihi mürettibinin hatt-ı destiyle istinsah olunarak Mısır Darü'l-Kütübü'l-Kavmiyye ve Viyana Cemiyet-i Şarkıyye Kütüphanesi'ne gönderildiği Ahmed Hamdullâh Efendi tarafından ifade edilmektedir (Mazbatatu'l-Fünûn 1300: 8a; Ferâ'idü'l-Âsâr ve Harâ'idü'l-Eş'âr 1472: II/X). Fakat bu eserlerin bugün nerede oldukları tespit edilememiştir.

Dönemin Arapça, Farsça ve Türkçe kitapların yanı sıra pek çok gazete ve dergiyi takip ve temin için tüm imkânlarını seferber eden bibliyofil Ahmed Hamdullâh Efendi'nin 1284/1867 yılında Mısır'daki Vekâyi'-i Mısıryye Gazetesi İdârehânesi'ne baskısı tükenen kitapların yeniden basılmasını, pek çok kitabın İstanbul'da kolay temin edilemediğini ve temin edilenlerin ise fiyatlarının pahalı olduğunu bildiren bir mektup yollaması, onun okuma merakını kanıtlar mahiyettedir (Ferâ'idü'l-Âsâr ve Harâ'idü'l-Eş'âr 1471: 292-293).⁶ Hamdullâh Efendi'nin kitap merakının sadece toplayıcılıkla kalmadığı ve ömrünü kitâbiyâta adanmış döneminde basılan eserlerdeki baskı hatalarının hata-savab cetvelini dahi çıkarmasından anlaşılmaktadır. Örneğin Bulak'ta 1263/1847 senesinde basılan ve *Şeyhîzâde Hâşiyesi* hamisinde bulunan Kâdi Beyzâvî'nin (ö. 685/1286) *Envâru't-Tenzîl* ve 1275/1859 senesinde yine Bulak'ta basılan Ebussuûd Efendi'nin (ö. 982/1574) *İrşâdu'l-Aklu's-Selîm* adlı tefsirlerinin 'hasbe'l-beşeriyye' dizgi hatalarını tespit eden Hamdullâh Efendi, daha sonraki basımlarını da göz önünde bulundurarak tüm dizgi hatalarını her iki baskının sayfa numaraları ile göstermiştir (Ferâ'idü'l-Âsâr ve Harâ'idü'l-Eş'âr 1472: II/13). Yine Ebü'l-Bekâ el-Kefevî (ö. 1095/1684) tarafından başta Kur'an, hadis olmak üzere İslâmî ilimlerde kullanılan terimleri açıklamak için kaleme alınan *Külliyâtü Ebi'l-Bekâ*'da, müellifin hemze'den başka harflerde îrâd olunan kelimelerin ikinci harflerini düzenli olarak yazmamasından ötürü Hamdullâh Efendi, talebeler terimleri kolayca bulsunlar diye 1253/1838 senesinde Bulak'ta basılan nüshada ihmal edilen bu kelimelerin doğrularını dahi kaydetmiştir (Ferâ'idü'l-Âsâr ve Harâ'idü'l-Eş'âr 1472: II/197-206).⁷

Böylesine ciddi bir birikime sahip olan Ahmed Hamdullâh Efendi, bu mecmûada dinî ve aklî ilimlerin yanı sıra Türk edebiyatı, tarihi ve kültürü açısından da oldukça kıymetli katkılar sunmuştur. Mecmûasının neredeyse her sayfasında eslâf arasında anlatılagelen nükteler, fıkralar, hikâyeler ve bunlara uygun çoğu zaman hikmetli Türkçe beyitler; Nâbî (ö. 1124/1712), Koca Râgıb Paşa (ö. 1176/1763), Sünbüzâde Vehbî (ö. 1224/1809), Surûrî (ö. 1230/1814), Keçecizâde İzzet Mollâ (ö. 1245/1829) gibi klasik Türk edebiyatının önde gelen şairlerinin divanlarından gazel, kaside, kıt'a ve mesnevîlerden derlenmiş seçkiler; yine muhtelif şairlerin divanlarından ve Surûrî'nin tarih mecmûasından seçilmiş farklı konulara ait yüzlerce tarih manzumesi bulunmaktadır. Tüm bu yönüyle *Ferâ'idü'l-Âsâr ve Harâ'idü'l-Eş'âr*, binden fazla Türkçe beyti ihtiva eden hacimli bir antoloji özelliği göstermektedir. Arap ve Fars atasözlerinin manzum/mensur Türkçe tercümelemelerine de yer verilen *Ferâ'idü'l-Âsâr ve Harâ'idü'l-Eş'âr*, sadece Türk edebiyatından değil Arap ve Fars edebiyatlarından da seçkilerin yapıldığı kıymetli bir mecmûadır. Öyle ki mecmûada Mütenebbî'den (ö. 354/965) İmru'l-Kays'a (ö. 540[?]), İbnü'l-Fâriz'dan (ö. 632/1235) Ferez dak'a (ö. 114/732) kadar pek çok Arap şairinin şiirlerinden seçkiler yapıldığı tespit edilmiştir. Yine Fars edebiyatının

⁶ Vekâyi'-i Mısıryye Gazetesi İdârehânesi de 11 Rebiülahir 1284/12 Ağustos 1867 tarihinde *Rûznâme-i Vekâyi'-i Mısıryye* gazetesinden Ahmed Hamdullâh Efendi'ye cevap vermiştir. Bu cevap için bkz. Ferâ'idü'l-Âsâr ve Harâ'idü'l-Eş'âr 1471: 292.

⁷ Bu eserin müstakil bir nüshası için bkz. *Fibriсті Külliyyâtü Ebi'l-Bekâ*, Millet Kütüphanesi AE.Arabî 4178.

önde gelen şairlerinden Firdevsî (ö. 411/1020 [?]), Sa’dî-i Şîrâzî (ö. 691/1292), Ubeyd-i Zâkânî (ö. 772/1370’ten önce), Hâfız-ı Şîrâzî (ö. 792/1390[?]) ve Sâ’ib-i Tebrîzî (ö. 1087/1676 [?]) gibi şuaranın divanlarından ve mesnevilerinden yüzlerce seçki bulunmaktadır.

Yirmi yıllık bir sürece tanıklık eden ve mürettibinin dönemde vuku bulan pek çok olayı kaydettiği mecmûa, Türk edebiyatı kadar Türk tarihi açısından da önemli konular barındırmaktadır. Örneğin 1885 yılında yapılan nüfus sayımına göre İstanbul’un nüfusu tüm detayları ile mecmûada şu şekilde kayıtlıdır: 201.339 erkek, 179.581 kadın Müslüman; 91.704 erkek, 60.937 kadın Rum; 83.770 erkek, 65.720 kadın Ermeni; 3.977 erkek, 400 kadın Bulgar; 528 erkek, 554 kadın Latin; 101.205 erkek, 28.038 kadın Ecnebî; 3.209 erkek, 3.233 kadın Katolik; 22.394 erkek, 21.967 kadın Yahudi; 488 erkek, 331 kadın Protestan olmak üzere toplamda 869.375 kişi (Ferâ’idü’l-Âsâr ve Harâ’idü’l-Eş’âr 1379: 134). Yine mecmûadaki kayda göre İstanbul’da 22 Şubat 1874 tarihine kadar 40 gün boyunca sürekli yağın kar 17 Muharrem 1291/6 Mart 1874 tarihinde İstanbul ve havalisinde bir arşına (75 cm) ulaşmış ve çok şiddetli bir soğuk olmuştur (Ferâ’idü’l-Âsâr ve Harâ’idü’l-Eş’âr 1471: 108).

Öte yandan Ahmed Hamdullâh Efendi’nin doksan yıla yakın bir ömür sürdüğü ve *Ferâ’idü’l-Âsâr ve Harâ’idü’l-Eş’âr*’ı yirmi yılda tertip ettiği göz önünde bulundurulursa bu mecmûanın, Batıda ortaya çıkan düşüncelerin Osmanlı halk ve münevverine tesirler ettiği, Batı değerlerinin İslam dünyasında meşruluk kazanmaya başladığı; yaşayış, düşünüş, tutum, tavır ve dünya algısında Batı’nın mihenk alındığı; bu anlamda Osmanlı Devleti’nde yenilikçi hareketlerin başladığı bir dönemde tertip edildiği görülecektir. Hiç şüphe yok ki içinde yaşadığı zamanının bir ferdi olan yazar, ‘zamanın ruhu’ndan daima etkilenir. Bu sebeple *Ferâ’idü’l-Âsâr ve Harâ’idü’l-Eş’âr*’ın muhteva ve tertip açısından klasik mecmûalardan farklıdır. Örneğin mecmûanın dört cildinde de çokça yer verilen ve Osmanlı coğrafyası için oldukça yeni olan Van Kedisi’nden Karaların İrtifa’ına; Eyfel Kulesi’nden Fotingin Köpekleri’ne; Protestanların âdetlerinden Amerika’daki eşcinsel evliliklere kadar pek çok konuyu çeşitli kitaplardan ve gazetelerden derleyerek sunması, Osmanlı aydınının zihin/merak dünyasına işaret etmesi açısından hayli mühimdir. Batı ile münasebetlerin artmaya başladığı bir dönemde tertip edilen *Ferâ’idü’l-Âsâr ve Harâ’idü’l-Eş’âr*, bu yönüyle kaleme alındığı döneme damgasını vuran değişim ve dönüşümlere işaret eden, çeşitli sosyolojik çıkarımların yapılmasına elverişli bir eserdir.

İfade edilen tüm bu yönleriyle *Ferâ’idü’l-Âsâr ve Harâ’idü’l-Eş’âr*’ın edebî ve tarihî kıymetlerinin yanı sıra sosyolojik pek çok veriyi hâiz ve son derece kıymetli bir mecmûa olduğunu, eserin lisansüstü çalışmalara konu edinilerek incelenmesinin Türk edebiyat, kültür ve tarihine ciddi katkılar sunacağı kanaatindeyiz. Bu sebeple Ahmed Hamdullâh Efendi gibi ciddi bir birikime ve beş ayrı dile vâkıf olan bir ilim aşığı zatın *Ferâ’idü’l-Âsâr ve Harâ’idü’l-Eş’âr* adlı mecmûasından daha fazla istifade edilebilmesi ve ehli tarafından kıymetinin görülebilmesi gayesiyle eserin Türkçe kısımlarının bir dökümünü bu çalışmada sunuyoruz.

3. Ferâ’idü’l-Âsâr ve Harâ’idü’l-Eş’âr’ın Muhteva Dökümü⁸

⁸ Ferâ’idü’l-Âsâr ve Harâ’idü’l-Eş’âr’ın muhteva dökümü hazırlanırken şu hususlara dikkat edilmiştir:

1. Eser mecmûa mürettibi Ahmed Hamdullâh Efendi tarafından bizzat numaralandırıldığından mecmûada varak değil sayfa numarası verilmiştir.
2. Metinde / işaretinden önceki rakam cilde, eğer - ile gösterilmiş ise cildin cüz’üne, / işaretinin sonrasındaki rakam ise sayfa numarasına ya da aralığına işaret etmektedir.
3. 1. ve 2. ciltler tek bir kitapta bir araya getirildiği ve birbirinden kesin çizgilerle ayırt edilmediği için ciltler ayrı ayrı yazılmadı ve cilt bir bütün olarak değerlendirildi.
4. Yaptığımız iş bir indeks olmayıp sadece eserdeki seçkilerin dökümünü vermeyi amaçlamaktadır. Eğer seçkiye mürettip tarafından bir isim verilmişse döküme bu isim ile kaydolunmuş yoksa seçkinin muhtevasını özetleyecek bir başlık tarafımızca verilmiştir.
5. Mecmûadaki sadece Türkçe seçkilerin dökümü hazırlanmıştır. Fakat Türk kültür, edebiyat ve tarihini ilgilendiren Arapça ya da Farsça olan seçkiler de döküme alınmıştır.

Edebiyat:

Ebyât: 1/6, 1/10, 1/34, 1/49, 1/60, 1/76, 1/111, 1/112, 1/116, 1/126-127, 1/132, 1/134-135, 1/138, 1/139-1/140, 1/142-143, 1/148, 1/153-154, 1/159, 1/168-169, 1/182-183, 1/184-186, 1/177-178, 1/181-182, 1/184, 1/187-188, 1/192-193, 1/196-197, 1/200, 1/213, 1/214, 1/215, 1/223-224, 1/237, 1/251, 1/257-258, 1/260, 1/261-263, 1/271, 1/277, 1/286-287, 1/290-291, 1/293-294, 1/305, 1/306, 1/309, 1/316, 1/322, 1/323-324, 1/325-328 1/328-332, 1/333-334, 1/337, 1/345, 1/361-362, 1/373-374, 1/422-423, 1/424-425, 1/439-442, 1/457-458, 1/471-473, 1/484-485, 1/490, 1/499-500, 1/516-517, 1/553, 1/577, 1/593-594, 1/608-610, 1/615, 1/617, 1/629-630, 1/632, 1/635, 1/650-652, 1/654, 1/666, 3/2-3, 3/4, 3/5, 3/8-9, 3/19, 3/21, 3/23, 3/24-25, 3/32, 3/54-55, 3/56, 3/60-62; 3/64, 3/72-73, 3/74-75, 3/76-77, 3/83-84, 3/94, 3/97, 3/99, 3/112, 3/115, 3/122, 3/142; 3/151-152, 3/156; 3/160; 3/164; 3/185, 3/187-188; 3-2/10-11, 3-2/14-15; 3-2/17; 3-2/19, 3-2/23, 3-2/31, 3-2/66, 3-2/68, 3-2/72, 3-2/94, 4/81, 4/114, 4/118-119, 4/122, 4/127-128, 4/130, 4/136, 4/137, 4/146, 4/189; 4/198-200; 4/200, 4/201, 4/209, 4/239, 4/244, 4/247, 4/291, 4/297, 4/334, 4/339; 4/357, 4/396, 4/401, 4/417, 4/427, 4/432, 4/439, 4/441, 4/447, 4/450, 4/455, 4/488, 4/538, 4/562, 4/564, 4/567, 4/609, 4/614, 4/615, 4/622, 4/640, 4/641, 4/660; Ebyât-ı Dürzînâme: 1/490-491; Ebyât-ı Hûbânnâme ve Zenânnâme: 4/233-238; Ebyât-ı İrfân Paşa: 3-2/42-43, 3-2/87, 4/301; Ebyât-ı İzzet Mollâ: 3/132, 4/191; Ebyât-ı Kasîde-i Safvet Efendi: 4/67-68; Ebyât-ı Lutfiyye: 3/191-192; Ebyât-ı Mesnevî-i Şerîf 4/650; Ebyât-ı Nedîm: 3/125; Ebyât-ı Râgîb Paşa: 1/49-55; Ebyât-ı Sâkînâme-i Aynî: 3/144-146, 3/158-159; Ebyât-ı Şevkengîz: 1/542; Ebyât-ı Şînâsî: 3/148-149; Ebyât-ı Zenânnâme: 3/183-184; Ebyât-ı Zâdegân: 1/6; Âyetullâh Beg Tercî-i Bend'inden Ebyât: 3-2/96; Ahlâka Dâir Ebyât: 4/119; Gubârî ve Ebyâtı: 4/414. **Kasîde:** Kasâid-i İzzet Mollâ: 3/171-172; Kasîde-i Dimyatiyye: 4/192; Kasîde -i Ebu'l-Feth: 1/643; Kasîde-i Safvet Der-Fevt-i Peranze (?): 1/632; Kasîdeteyn ve Müstezâdeteyn-i Âsım: 1/88, Tercüme-i Kasîde-i Nûniyye: 4/220-223; Aşçı Güzeli Kasîdesi'nden: 3-2/66; **Gazel:** Gazel-i Hezel Li-Hüsni: 4/181; Gazel-i Istilahât-ı Hutût-i Rahmî: 4/463; Gazel-i İrfân Paşa: 4/319. **Mesnevî:** 1/265-266, Mesnevî-i Hub Li-Vehbî Efendi: 1/382-388; Kısâs-ı Tıfl ez-Mesnevî-i Şerîf: 4/222; Efsâne-i Leylî vü Mecnûn li-Örfî Ağa: 4/303-313. **Manzum Târihler:** 3/10-11; Ez-Târih-i Zelzele-i Şâm: 1/114; Manzûm Tevârih : 1/117; Târih-i Çeşme-i Bî-Âb: 4/651; Târih-i Harîk-i Galata: 3/118-120; Târih-i Harîk-i Tophane: 3/113-114; Târih-i Mahall-i Hıfz ? : 4/635; Târih-i Velâdet-i Reşâd Efendi: 1/114; Tevârih Li-Surûrî: 3/127-130. **Hezeliyât:** 3/7-8, 3/10, 4/112; Hezeliyât-ı Bahâi. 3/121-122. **Tercî-i Bend:** Tercî-i Bend-i İzzet Mollâ: 3/172; Tercî-i Bend-i Rûhî: 4/457. **Kit'a:** 1/187, 4/624, 4/359-360, 4/365. **Mısra-i Berceste:** 1/130-131. **Diğer Manzum Metinler:** Ahkâm-ı Tahvîlât-ı Kamer: 3/109; Bazı Hezeliyât-ı Surûrî: 4/108-110; Berbername-i Sâbir: 1/118-119; Dîbâce-i Dîvân-ı İzzet Mollâ: 3/166; Kasîde-i Bür'e ve Tercümelere: 4/253-254; Kısâs-ı Enbiyâ'dan: 4/294; Lisân-ı Etfâl: 4/623-624; Muhammes-i Râşid: 4/179-180; Sâkînâme-i Kâzım Paşa'dan: 3-2/83-84; Şarkı: 4/451; Ramazâniyye: 1/310; Denize Bir İp Gerseler (Yunus Emre): 1/58; Tazmînât-ı Lebîb Efendi: 3/132-133; Tuhfe-i Vehbî'den İntihâb: 4/522-4/538. Bursalı Şeyh Zâik Efendi'nin Yûnus Hakkındaki Manzûm Latîfesi: 1/128-1/129; **Hikâye:** Asûde bin Hürmüz'ün Evliliği ve Eşiyle Olan Muaşeresi: 1/25; Beşer Nefer-i Sekran Civanlar Hikâyesi: 3-2/26; Hikâyet: 1/511; 1/567; 1/571, 4/294; Hikâyet-i Manzûme: 658; Hikâyet-i Bâkî Efendi Ma'a'l-Mahbûb: 1/73; Hikâyet-i Bektaşiyân: 3/174; Hikâyet-i Binti Zü's-şefer: 1/364; Hikâyet-i Cârîye (Nar Danesinden Vefat Edişi): 3/151; Hikâyet-i Der Zuhûr-i Mücâzât: 1/393-396; Hikâyet-i Ebu Ubeyde: 1/596; Hikâyet-i Hâtem-i Tâi: 1/568, 4/659; Hikâyet-i Hiyânet-i Yehûd: 4/641; Hikâyet-i İdrîs-i Muhtefi: 1/661; Hikâyet-i İmâm Keşân: 1/306-307; Hikâyet-i Kâzıyul-Mübârek: 1/648; Hikâyet-i Kimyâger: 1/598; Hikâyet-i Nutk-i Şum: 1/443 (Hamdullâh Efendi'nin Başından Geçen Bir Olay); Hikâyet-i Ömer bin Ass Ma'a-Papas: 3/136; Hikâyet-i Sa'dûn: 3-2/87; Hikâyet-i Sâil-i Zarîf: 1/637; Hikâyet-i Şeyh Ahmed Rufâ'i: 3/187; Hikâyet-i Tabib-i Câhil: 1/608; Hikâyet-i Tarik-i Aliyye: 3-2/42; İki Mahbûb-dûst Hikâyeler: 1/574; Karakuş Yavrusu Hikâyesi: 3-2/6; Nevâdir-i Hikâyet: 1/493-498; Vâlî Mısır Alî

Paşa'nın Hikâyesi: 3-2/96. **Fıkra:** 1/10, 1/11, 1/22, 1/23, 1/26, 1/27, 1/41, 1/545, 1/565, 1/595, 1/648, 3/23, 3/62, 3-2/89, 4/81, 4/87, 4/88, 4/94; Çingeneler Hakkında Fıkra: 1/307, Şefiknâme'den Fıkarât: 1/108, 3-2/31, 3-2/34; Senedü's-Şuarâ'dan Fıkra: 4/559-560. **Şerh ve Tercüme:** Bir Şiir ve Şerhi: 1/205-207; 1/295-296; Mütenebbî'nin Bir Beyti Üzerine İzah: 1/135; Arap Atasözü Tercümelere: 1/183.

Biyografi:

a)Şahıs Biyografileri: Abdulhalîm Efendi (Rumeli Sadrı): 4/575; Abdurrahmân Alemşâh: 4/571; Ahmed bin Mahmûdu'l-Âsım: 4/568; Ahmed bin Mehmed (Halebî): 4/572; Ahterî Mustafâ: 4/568; Alî bin Gânemü'l-Mukaddes: 4/563; Altıparmak Mehmed Efendi: 4/568; Alî Paşa: 3-2/93; Azmîzâde Hâlet Çelebi: 4/558; Ayasofya Vâizi Mehmed Efendi'nin Vefâtına Sebep Olan Olay: 3/5; Behcet Efendi: 4/146; Beşâr bin Berd: 4/560; Beyhakî: 4/538, Bezenzâde Mahmûd Efendi: 4/570; Birgivi Mehmed Efendi: 4/558; Binti Hüdâverdi: 3-2/17; Celâleddîn-i Rûmî: 4/558; Damad İbrâhim Paşa: 4/541; Devlet Girây Han: 4/427; Ebû Nasr Ahmed Sâhib-i Diyarbekir: 3-2/62; Ebû Nüvvâs: 4/555; Ebu'l-Fidâ: 4/554; Ebu'l-Gayyâ: 4/554; Ebu'l-Müslim: 4/554, Ebu'l-Ulâ Ma'arrî: 4/554; Ebu's-su'ûd Efendi: 4/478-479; Fâzıl Efendi İbni Şeyhülislâm: 4/572; Ferîdûn Beg (Tuğranüvis): 4/575; Gânem-i Bağdâdî: 4/566; Hâce-i İshâk Ahmed Efendi: 4/474; Hâkî Mehmed Efendi: 4/556; Hâmid Efendi (Fetavâ Câmî'i): 4/571; Hasan Me'ânîci: 4/572; Hayâtî-i Elbistânî Ahmed Efendi: 4/555; Hubbî Mollâsı Mehmed Efendi: 4/574; Hüsâmeddîn Çelebi: 4/559; Hüsrevzâde Mustafâ Efendi: 4/574; İbni Abbâs Radiyallahu Anh: 4/477; İbni Battûta: 4/541; İbni Hâcib: 4/542; İbni Necîm: 4/563; İbrâhim Hakî: 4/541; İbrâhim Müteferrika: 4/541; İran Şâhu Nâsırüddin: 4/632; İmâm Ebû Yûsuf Ya'kûb: 1/311-312; İslam Giray Han-ı Sâni: 4/431; İsmâîl Rûmî: 4/420; İsmâîl Safevî-i Sâni: 4/420; Kâdîzâde Şemseddîn Ahmed: 4/571; Kafzâde Abdülhây: 4/567; Kapiuçi İmâmî Ârif Efendi: 4/488; Keçeçizâde İzzet Mollâ: 4/146; Kefevî es-Seyyid Eyûb Efendi: 4/620; Kefevî Hüseyin Çelebi: 4/566; Kerîm Han'ın Terceme-i Hali: 4/130; Kilitbahirli Bahrî Mehmed Paşa: 4/651; Küçük Tâceddîn: 4/569; Leylâ Hanım: 3-2/30; Mahmûd İbni Süleymân (Kefeli): 4/572; Manav İvaz Efendi: 4/573; Mehmed bin Alâeddîn el-Mekkî: 4/572; Mehmed bin İbrâhim el-Halebî: 4/568; Mekke Kadısı Kevâkibzâde'nin Garip Ölümü Hakkında: 3/6; Muâviye bin Ebî Sufyân: 4/564-565; Muşî Sinân Efendi: 4/571; Muhyî (Mütercim-i Reşâhat: 4/575; Mustafâ Sâmi (Arpaemînzâde): 4/559; Münşî Mehmed Efendi: 4/575; Nişâncızâde Mehmed Bey: 4/566; Pîr Mehmed Azmî Efendi (Defterdâr): 4/571; Râgıp Paşa: 4/559; Sahnâf Tâceddîn: 4/566; Ser-Etibbâ Sâlih Efendi: 4/613; Sipâhîzâde Mehmed Efendi: 4/573; Sultan Veled: 4/558; Sultanu'l-Ulemâ Bahâüeddin Veled 4/558-359; Şâir Bâkî Efendi: 4/452-453; Şâir Bâkî'nin Vefatı Hakkında Malûmât: 1/497-498; Şâir Cenâbî: 4/573; Şâir Haşmet: 4/558; Şâir Veysî Efendi: 4/567; Şâire Âni Hanım ve Şiirlerinden Örnek: 3/68; Şeyh-i Ekber: 4/480; Şeyh Hamdullâh-ı Hattât: 4/465; Şeyh İbrâhim Gülşenî: 4/569; Şeyh İsmâîl Ankaravî: 4/567; Şeyh Muslihiddîn Nûreddinzâde: 4/569; Şeyh Şâmil Rahmetullâhi Aleyh: 4/94; Tâceddîn Sebki: 4/609; Trabzonî Ma'rûf Efendi (Kâdî): 4/575; Timurlenk: 4/445; Tûtî Kadın: 3-2/17-18; Uzun Hasan: 4/556; Vahyîzâde Mehmed Efendi: 4/566; Vankulu Mehmed Efendi: 4/574; Zekeriyâ Efendi (Şeyhülislâm): 4/575.

b)Şehir ve Ülke Biyografileri: Amazon Nehri: 3/157; Amsterdam Şehri: 3/142; Atina ve Yunanistan: 3/150; Avusturya: 4/218; Ayasofya: 4/163; Berlin Şehri: 3/143; Cenevre Şehri: 3/144; Endülüs: 3/141; Erdebil Şehrindeki Kütüphane: 3-2/4; Fransa: 4/216; Girid Adası: 4/162; İngiltere: 4/216; İngiltere: 4/638; Japonya: 4/155; Kandahar Şehri: 3/153; Kopenhag Şehri: 3/143; Kurtuba Şehri: 3-2/69; Lizbon Şehri: 3/142; Mısır'daki Dîvanhâne: 3-2/4; Nil-i Mısır: 3/156; Roma Memâlikî: 3/147; Sahrâ-yı Kebir: 3/156; Süperior Gölü: 3/157; Şikago Şehri: 4/625; Venedik Şehri: 3/146; Viyana Şehri: 3/149; Yerebatan Şehri: 3/146;

Tarih:

a) Mühim Olaylar: 1305/1888'de Şiddet-i Şita: 4/334; Abdulazîz Han'ın V. Murad'da Gönderdiği Tezkire: 3/84; Avrupa'da Vukû' Bulan Deprem: 3-2/65; Büyük Gırnata Yangını: 3-2/68; Çerkez Hasan'ın Terceme-i Hâlî: 3/100; Erzincan'da Şiddet-i Bârân: 4/346; Gırnata'daki Zelzele: 4/110; Harik-i Kebîr-i Tophane: 4/240; Hırka-i Şerife Hakkında Malumat: 3/147; Hortum: 4/152; II. Abdulhamîd'in Tahta Çıkışı: 3/101; İskederin Târîh-i Vefatı: 4/215; İstanbul'a çok kar yağması: 1/108; İstanbul'da 1030'da Denizin Tamamen Donması: 1/499, 4/177; İstanbul'da Şiddetli Kış: 4/634; İstanbul'daki Mekâtib: 4/659; İstanköy'de Şiddetli Rüzgâr: 4/80; Japonya'daki Zelzele: 4/616; Katerina'nın Vefatı: 4/163; Müddet-i Mâbeyn-i Mûsâ ve Âsâ 4/183; Nil ve Tuğyânı: 4/151; Safer 1310/Eylül 1892 Merkez Dairelere Verilen Maaş Miktarları: 4/632-634; Sultan Abdulazîz Dönemi Bastırılan Fıkıh Kitapları: 1/548; Sultan Murâd-ı Hâmîs'in Tahta Cülusu: 3/77; Süveyş Kanalı: 4/142; Şiddet-i Fırtına: 4/411; Tahhakküm-i İmâm Ali: 3/150; Târîh-i Meşihat: 3-2/10; Tenzîl-i Fiyât-ı Kâime: 4/221; Vaka'-i Umûmiyye Târîhleri: 4/168-173; Vefât-ı Şeyh Gâlib Dede: 4/222; Viyana'daki Kasırga: 4/86; Yazıcı Câmi ve Mahallesi: 4/239.

b) İlginç Olaylar: Tırnakçı-zâde'nin Mecmûası'ndan Garib Bir Yaşanmış Olay: 1/474-475; Ravzatu'l-Ebrâr'dan Garip Olaylar: 1/475-478; Bazı Garâib-ı Sâbika: 1/575; Garâib-i Vukûat-ı Sâbika: 1/538; 1/563; 1/578; Terakki Gazetesi'nden: Bir kişinin yoldan geçen birinin kulağını ısırdığı haberi: 1/201; 28 Cemaziyelula 1293 tarihli Takvim-i Vakayi'den Garâib; 3/100-103; Eşeğe Gömlek Giydirilmesi: 3-2/34; Kesret-i Evlad: 3-2/50, 3-2/62, 4/69; Zevcine Hâzırladığı Zehri Kendi İçen Kadın: 3-2/60; Oğluna Hâzırladığı Zehri Kendi İçen Kadın: 3-2/68; Hadikatü'l-Vüzerâ'dan Garâib: 3-2/103-104; Garibe: 4/163; Garibe der-Fransa: 4/218; Kedi Yüzünden Vefat Eden Çocuk: 4/334-335; Kesret-i Cimâ': 4/483; Beş Memeli Kadın: 4/615; Mezbelede Bulunan Elmas: 4/615; Garîbe Ez Târîh-i Râşid: 4/621.

Muhtelif Konularda Makaleler:

Bazı Akval ve Şerhleri: 1/129; Mühmelî Manâdâr Olan Elfâz: 1/208-209; Hiss-i Rûh: 1/114; Tarif-i Uyku: 1/599; Makalât-ı Tıbbiyye: 1/603-604; Tarîf-i Âlem ve Nücûm: 1/605; Fevâid-i Asâ: 1/29; Hesâb-ı Şatranc: 1/112-113; Fahte (Üveyik) Kuşu Hakkında Malûmât: 1/269; Erdebil Şehrî ve Kütüphanesi: 1/114; Karakafa Adlı Kuş Hakkında Malûmât: 1/296; Tashîhü'l-Elfâz: 1/356-357; Kesret-i Kütüb-i Mısır: 1/493; Altı Kimseye Altı Nesneden Kat'-ı Tama': 1/70; Kerâmet-i Şeyh Ümmî Sinân: 3/64-65; Menba'-ı Ziyâ: 3/120; Arazî-i Düvel: 3/135; Ecsâm-ı Tabîat İki Kısım: 3/139; Meâdin: 3/140; Arılar: 3/140; Yanardağ: 3/146; Şecer-i Bünyân: 3/150; Rene Denilen Hayvan: 3/153; Mumyâ-yı A'câm: 3/153; Fil, Kaplan ve Gergedan: 3/154; Sansar ve Karınca: 3/155; Selencan Kuşu: 3/155; Diyânet-i Burima: 3/155; Çay: 3/156; Diyânet-i Fetişiyye: 3/156; Elmas-ı Kebîr: 3/157, 4/116; Bersâm: 3/160; Istilâhât-ı Bektaşiyân (Bâr-hâne, Dervîş-i Duhân-cûy): 3/163-164; Başlıca Dağların Râkımı: 3/183; Arzın Devri: 3/188-189; Sür'at-ı Ziyâ: 3/189; Feyyûm'daki Binâ-ı Acîb: 3-2/4; İbâha-i Bektaşiyân: 3-2/7; Ebu'l-ulâ Ma'arri'nin Kuvvet-i Hâfızası: 3-2/10; Nasarâ'nın Perhize Girmeleri: 3-2/13; Sevâhib-i Yûsuf: 3-2/18; Sirâceddîn Kameri: 3-2/19; Âdâb-ı Musâhabet: 3-2/29; Şekl-i İblis: 3-2/34; İnsanın Dört Kısma İnkisâmı: 3-2/34; Kaderiyye: 3-2/36-37; Burâyi ve İhrâmlar: 3-2/37; Esâtir-i Hikmet: 3-2/37; Sokrat: 3-2/37; Ecsâmın Basit ve Mürekkep Olması: 3-2/40; Suların A'lası: 3-2/41; Laçın Tımarı Berâtının Sûreti: 3-2/41; Bir Adamda Bulunan Mevcûd Kanın Mikdârı: 3-2/42; Dîn-i Fetişiyye: 3-2/43; İranlı Miras Yedi: 3-2/47; Cism-i Tabî ve Hâs-ı Ecsâm: 3-2/47; Hurdebin-i Basit: 3-2/50; Gözlük ve Hurdebinin Zuhûrları: 3-2/50; Dûrbîn'in İcâdı: 3-2/5; Bir Kadının Fenn-i Kabala'da Telîfi: 3-2/51; Çocukların Başına Tekye Giydirilmesi: 3-2/51; Amerika'nın Kütüphaneleri: 3-2/6; Amerika Mekâtibi: 3-2/62; Kesret-i Kütüb: 3-2/63; Japonya Talebesi: 3-2/61; Havanın Letâfeti: 3-2/61; Kutuplarda Müddet-i Şafak: 3-2/61; Yevm-i Şemsî: 3-2/62; Esâmî-i Burûcun Tebdîli: 3-2/62; Tiryak ve İsti'mâli: 3-2/65; Târîh-i Hilkat-i Âlem: 3-2/66; Rûh: 3-2/66; Evrâkına Yazı Yazılan Nebat: 3-2/69; Avusturya Kütüphaneleri: 3-2/70; Lu'b-ı Satranc: 3-2/70; Amerika'da Ta'addüd-i

Zevcât: 3-2/72; Enfiye Çekmenin Âdâbı: 3-2/76; Muhâberât Güvercinleri: 3-2/80; Bazı Şehirlerin Mikdâr-ı Nüfûsu: 3-2/86; Şecer-i Kebîr: 3-2/86; Altun: 3-2/93; Âyine Sırrı: 3-2/94; Altın ve Gümüş Yıldızı: 3-2/94; Sedd-i Çin: 3-2/104; Galileo ve Bruno: 4/68; Şarl Verne: 4/69; Avrupa'nın Hâl-i Sâbıkı: 4/70; Vatanın Kânûn-ı Siyâsîsi: 4/74; Kopernik ve Galileo ve Rasad Dûrbîni: 4/75; İngiliz Memâlik ve Askeri 4/86; Esnâf-ı Beşer ve Hayvâniyye: 4/98; Nistas yahut Orangutan: 4/99; İ'mâr-ı Hayvânât: 4/99; İyi Balığın Enva'ı: 4/100; Fil, Deve ve Kuşlar: 4/100; İranlıların Hezîmetleri: 4/110; Viyana Civarındaki Kömür Ma'deni: 4/113; Küre-i Arzın Bir Derece Mesâfesi: 4/116; Zî-Kıymet Taşların Temizi: 4/118; Meskûkatın Fiyatları (Para Değerleri): 4/118; Zülkarneyn: 4/118; Kadınların Me'muriyete Geçmesi: 4/118; Yağmur ve Sarnıç Suları: 4/118, Rupy'e'nin Kıymeti: 4/118; Salahaddin'in Şecâeti: 4/118; Kadınlardan Muhârib Asker: 4/123; Bursalı Kadının Zevcine Mektubu: 4/123, Basra'nın Hülasası ve Ahvâl-i İran: 4/131; Aded-i Sükne-i İslambol (İstanbul'un Nüfûsu): 4/134; Âdâb-ı Medîne ve Kavânîn-i Siyâsiyye: 4/134; Kırım Tatarlarına Gadr: 4/135; Devletlere Emniyet Câiz Olmaz: 4/136; Çiçek Marazı ve Ateşi: 4/137; Dünyayı Dolaşan Seyyâh: 4/138; Dârâ-yı Evvel ve Sâni: 4/139; Kasırga: 4/141; Yağmur Suyu: 4/141, Memâlik-i Müctemî'a-ı Amerika: 4/142; Arzın İki Devrânı: 4/143; Karaların İrtifa'ı: 4/148; Sath-ı Arzın Başda Ucu: 4/147; Amerika ve Asya ve Avrupa Müsâhebesi: 4/147; Ataların Cürmü: 4/148; Denizlerin Umkı ve Dağların İrtifa'ı: 4/148; Göller Dört Kısımdır: 4/150; Ehl-i Salib: 4/151; Büyük Göl: 4/152; Ahâlî-i Afrika-yı Şarkî: 4/153; Avrupadaki Büyük Ma'bedler: 4/153; Sokrat: 4/154; İskenderiye Kütüphanesi: 4/156, 4/455; Katl-i Zevce: 4/166; Nabz-ı İnsân: 4/166; Lugat-i Acîbe: 4/167; Rumlardan Me'huz Tez'yînât: 4/176; Tahmasb Şâh ve Oğlu: 4/177; Hammâm ve Suya Girmek: 4/176; Oturulan Mahallin Harâreti: 4/178; Uykunun Mikdârı: 4/178; Fanila Giymek: 4/178; Âdâb-ı Mukâleme: 4/178; Mark ve Kıymeti: 4/181; Pisagoras: 4/181; Hüsrev ü Pervîz: 4/182; Kerâmet-i Şeyh Vefâ: 4/185; Telefon: 4/197; Tashih-i Galatât-ı Meşhûre: 4/205; Hırka-i Şerîfe: 4/209; Savt u Seda: 4/214; Binâ'-ı Roma: 4/215; İmparator Lafzı: 4/215; Papa ve Patros: 4/215; Binâ'-ı Şehr-i Venedik: 4/216; Katoik ve Aryan: 4/216; Papa Lafzı: 4/217; Frank ve Frenc: 4/217; Katolik ve Ortodoks: 4/217; Farmasonlar: 4/218; Târîh-i Atik Vesâire: 4/219; Hukûk-ı Mîlel: 4/220; Protestanların A'dâdı: 4/220; Dîn-i Aklî der-Fransa: 4/220; İhtilâl Çıkarmak: 4/221; Mülûk-ı İslâmiyye Minber Üzerinde: 4/240, Tevâtür-i Lafzî ve Manevî: 4/242; Çocuklara Gece Ta'amı: 4/245; İctimâ-ı Hızır u İlyas: 4/249; Hareket-i Arz: 4/251; Evsâf-ı Sa'lebî: 4/295; Duâ: 4/295; Amerika ve Zenciler: 4/300; Vanilya: 4/314; İsyân Ehli Karolin: 4/319; Vasiyyet-i Mevlânâ: 4/321; Van Kedisi: 4/346; Gazatenin Zuhuru: 4/352; Kopernik ve Galileo: 4/353; Süveyş Kanalı İle Kasr-ı Mesâfe: 4/356; Habeşlilerin Mezhebi: 4/363; Kuyruklu Yıldız: 4/369; Paris'teki Petit Journal: 4/382; Kırlangıcın Sür'at-i Seyri: 4/385; Beş Tâ'ifenin Mâhiyeti: 4/386; Peynir Ekli: 4/387; Yatmak ve Yatak: 4/387; Gazete Lafzının Aslı: 4/388; Kadınların Yaşlarını Ketmi: 4/388; Şâir ile Kasab: 4/389; Doların Kıymeti: 4/390; Sabun Fabrikaları: 4/390; Çin Lisânının Aded-i Hurûfu: 4/391; Kağıt Fabrikaları: 4/391; Zırhlı Sefîne ve Turupı: 4/391; İngiltere'de Zevcesini Satmak: 4/392; Kömür Ma'deni İstimâli: 4/397; Bağdad'daki Kütüphane: 4/397; Meriç ve Kızılırmak: 4/402; Dicle Fırat: 4/403; Binâ'-ı İstanbul: 4/403; Trabzon ve Karadeniz Boğazı: 4/403; Çanakkale Boğazı: 4/403; İstanbul Limanı: 4/403; Eyfel Kulesi: 4/403; Arslan, Kaplan, Lir ve Balina: 4/416; Baykuş, Kunduz Kartal: 4/417; Paris Sirkî: 4/422; Şâh İsmâil bâ-Sultân Selim: 4/422; Su Kasırgası: 4/426; Cava'da Mekâtîp ve Şâkirdan: 4/427; Cedvel-i Gurrenâme-i Şehûr: 4/442; Amerikada Bir Matba'ada Harîk: 4/447; Tahsîl-i İlmi Teşvîk: 4/451; Paris Kütüphanesi: 4/455; Yahudiler: 4/460; Semender: 4/461; Güvercinin Hasiyyeti: 4/462; Rusya'nın Askeri: 4/480; Gözyaşı ve Ter: 4/491; Hülagü'nün Bağdad'a Gelişi: 4/539; Harâret-i Dinâr: 4/552; Elektrik: 4/552; Esmâu'l-Enbiyâ: 4/562; Küre-i Arzın İçi: 4/577; Kuduz İlleti: 4/608; Sath-ı Bahrde Hava: 4/608; Çorap: 4/608; Yumurtayı Hıfz: 4/608; Ta'âmda Su İçmek: 4/608; Kahve İçmek: 4/608; Nezle ve Zükkâm Devâsi: 4/609; Tütünün Zuhûru: 4/609; Türkistân-ı Şarkî: 4/609; Asker-i Düvel-i Ecnebiye: 4/611; Mecmau'l-Uyûb Nâmında Mecmûa: 4/615; A'dâd-ı Sükne-i Arz: 4/619; Çinlilerin Yeni Doğan Kız Çocukları: 4/622; En Uzun Köprü: 4/625; Fotingin Köpekleri: 4/625; Nikel Ma'deninin Kesreti:

4/625; Kaplan ve Yılanların Kesreti: 4/626; Efendi Lafzı: 4/634; İklîm-i Mısır'daki Mekâtib: 4/636; Askerlik Eden Kız: 4/637; İspanya Memâliki: 4/637 4/648; Romanya Kıt'ası: 4/636; Suriye Kıt'ası: 4/639; Nüfûs-ı Düvel: 4/639; Kuvvet-i Bahriye-i Düvel: 4/649; Paris'deki Arabalar: 4/650; Paşa Lafzı Hakkında: 3-2/31.

Dinî İlimler:

Abd Manasına Olan Mevlâ Kelimesi Hakkında: 4/141; Bir Hadis'te Geçen ‘Tekâle’ Kelimesi Hakkında Malûmât: 1/255; Cennete Girecek Hayvânât: 4/69; Cin: 4/154; Envâ'u'n-Nikâh: 3-2/31; Fezâ'il-i Ezân: 4/430; Kazâ ve Kader: 2/21-23; Kelâmullâh İki Kısımdır: 1/78; Revâfız: 4/108; Tashîh-i Dürer ü Külliyyât: 3-2/45; Tashîh-i Envâru't-Tenzîl Cedveli: 3/13-19; Tashîh-i Külliyyâtü Ebi'l-Bekâ: 3/197-206; Tashîh-i Tefsîr-i Ebû's-Su'ûd Cedveli. 3/26-31.

Sonuç

Bu çalışmada Ahmed Hamdullâh Efendi'nin hayatı ve eserleri ilk kez arşiv vesikalarından, kütüphane kayıtlarından ve bizatihi Ahmed Hamdullâh Efendi tarafından kaleme alınan otobiyografisinden hareketle ortaya konmuştur. Buna göre Ahmed Hamdullâh Efendi, 16 Zilhicce 1225/12 Ocak 1811 tarihinde İstanbul'da doğmuş; İzmir, Bursa, Halep, Terkos, Avrathısı, Edremit, Bandırma, Eskişehir, Üsküdar gibi pek çok şehirde çeşitli memuriyetlerde bulunmuş; Meclis-i Tedkîkât-ı Şer'îyye a'zâsı iken 20 Şevvâl 1316/3 Mart 1899 tarihinde İstanbul'da vefat etmiştir. Çoğu mecmûa hüviyetinde sekiz eseri şunlardır: *Mecelle-i Nefise*, *Maẖbatatu'l-Fünûn*, *Mir'âtü'l-Usûl Muhtasarı*, *Mir'âtü'l-Mürâfi'in*, *en-Nücûmu'd-Derârê İlâ-İrşadi's-Sârî*, *Teẖķire-i Fevâid-i Fârisiyye*, *Teẖķiretü'l-Müştakât*, *Ferâ'idü'l-Âsâr ve Harâ'idü'l-Eş'âr*.

Bunlar içerisindeki en önemli eseri ise edebiyat, tarih, din, felsefe, sosyoloji gibi pek çok bilim dalına ait Arapça, Farsça ve Türkçe dillerinde yazılmış iki yüzü aşkın kitaptan ve onlarca gazeteden seçilmiş edebî, tarihî ve ilmî metinleri ihtiva eden dört ciltlik *Ferâ'idü'l-Âsâr ve Harâ'idü'l-Eş'âr* adlı mecmûasıdır. Tertibine 9 Rebiülâhîr 1290/4 Haziran 1873 tarihinde başlanan bu mecmûada atasözlerinden deyim, biyografiden şerhe, tarihten sanata kadar Türk kültür ve edebiyatını ilgilendiren yüzlerce konuya dair iki yüzü aşkın kitap ve onlarca gazeteden derlenmiş yazılar, manzumeler, fıkralar, hikâyeler, anılar ve makaleler yer almaktadır. Mecmûanın neredeyse her sayfasında eslâf arasında anlatılagelen nükteler, fıkralar, hikâyeler ve bunlara uygun çoğu zaman hikmetli Türkçe beyitler; Nâbî, Koca Râgıb Paşa, Sünbüzâde Vehbî, Surûrî, Keçecizâde İzzet Mollâ (ö. 1245/1829) gibi klasik Türk edebiyatının önde gelen şairlerinin divanlarından gazel, kaside, kıt'a ve mesnevîlerin derlenmiş seçkiler bulunmaktadır. Bu yönüyle *Ferâ'idü'l-Âsâr ve Harâ'idü'l-Eş'âr*'ın, içerisinde binden fazla Türkçe beyti ihtiva eden hacimli bir antoloji olduğu kanaatindeyiz.

Bu mecmûanın yirmi yıllık bir sürece tanıklık ettiği ve mürettibinin dönemde vuku bulan pek çok tarihî olayı mecmûasına kaydettiği göz önünde bulundurulunca mecmûanın Türk tarihi açısından da hayli önemli konular ihtiva ettiği tespit edilmiştir. Tam yirmi yıl boyunca kitap, gazete ve dergilerden derlenen yazılar ve görülen/duyulan anı ve hatıralarla sürekli genişletilen bu mecmûa, aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin 'en uzun yüzyılı'nda geçirdiği dönüşümün izdüşümünü de bünyesinde barındıran tarihî bir vesika hüviyetindedir. Sırf bu açıdan bile incelenmeye ve çeşitli çıkarımlarda bulunmaya müsait bir eser olan *Ferâ'idü'l-Âsâr ve Harâ'idü'l-Eş'âr*'ın edebî ve tarihî kıymetlerinin yanı sıra sosyolojik pek çok veriyi hâiz ve son derece kıymetli bir mecmûa olduğu, eserin lisansüstü çalışmalara konu edinilerek incelenmesinin Türk edebiyat, kültür ve tarihine ciddi katkılar sunacağı kanaatindeyiz.

Kaynaklar

Kitap, Makale, Ansiklopedi

Ahmed Hamdullâh Efendi (1265). *Teẖķiretü'l-Müştakât*. İstanbul.

Bağdatlı İsmail Paşa (1951-1955). *Hediyyetü'l-Arifîn I-II*. İstanbul: MEB Yayınları.

Bursalı Mehmet Tahir (1333). *Osmanlı Müellifleri I-III*. İstanbul: Matbaa-ı Âmire.

GÜRBÜZ, Mehmet (2012). Şiir Mecmûaları Üzerine Bir Tasnif Denemesi. *Mecmûa: Osmanlı Edebiyatının Kırkambarı*, ss. 99-113, İstanbul: Turkuaz Yayınları.

KÖKSAL, Mehmet Fatih (2016). “Cönklerde Divan Şiiri, Divan Şiirinde Cönkler”. *Millî Folklor*, Yıl 28, 111: 28-40.

KÖKSAL, Mehmet Fatih (2012). “Şiir Mecmûalarının Önemi ve ‘Mecmûaların Sistematik Tasnifi Projesi’ (MESTAP)”. *Mecmûa: Osmanlı Edebiyatının Kırkambarı*, ss. 411-431, İstanbul: Turkuaz Yayınları.

Mütercim Asım Efendi (2014). *Kâmûsu'l-Muhît Tercümesi I-VI*. İstanbul: YEK Yayınları.

ÖZEN, Şükrü (2005). “Osmanlı Döneminde Fetva Literatürü”. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 3(5): 249-378.

UZUN, Mustafa İsmet (2003). “Mecmûa”. *TDİVA*, Cilt: XXVIII, ss. 265-268, İstanbul.

Yazma Eserler ve Arşiv Vesikaları

Ahmed Hamdullâh Efendi. *en-Nücûmu'd-Derârî İlâ-İrşadi's-Sârî*, Beyazıt Devlet Kütüphanesi Veliyyüddin Efendi Koleksiyonu, No: 3916.

Ahmed Hamdullâh Efendi. *en-Nücûmu'd-Derârî İlâ-İrşadi's-Sârî*, Beyazıt Devlet Kütüphanesi Beyazıt Koleksiyonu, No: 1033.

Ahmed Hamdullâh Efendi. *Ferâ'idü'l-Âsâr ve Harâ'idü'l-Eş'âr*, Cilt 1-2, Süleymaniye Kütüphanesi Hamidiye Koleksiyonu, No: 1472.

Ahmed Hamdullâh Efendi. *Ferâ'idü'l-Âsâr ve Harâ'idü'l-Eş'âr*, Cilt 3, Süleymaniye Kütüphanesi Hamidiye Koleksiyonu, No: 1473.

Ahmed Hamdullâh Efendi. *Ferâ'idü'l-Âsâr ve Harâ'idü'l-Eş'âr*, Cilt 4, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, No: TY 1379.

Ahmed Hamdullâh Efendi. *Ferâ'idü'l-Âsâr ve Harâ'idü'l-Eş'âr*, Cilt 4, Süleymaniye Kütüphanesi Yazma Bağışlar Koleksiyonu, No: 6692.

Ahmed Hamdullâh Efendi. *Ferâ'idü'l-Âsâr ve Harâ'idü'l-Eş'âr*, Cilt 1-2, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, No: TY 1377.

Ahmed Hamdullâh Efendi. *Ferâ'idü'l-Âsâr ve Harâ'idü'l-Eş'âr*, Cilt 3, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, No: TY 1378.

Ahmed Hamdullâh Efendi. *Fibrîstî Külliyyâtü Ebi'l-Bekâ*, Millet Kütüphanesi AE.Arabî No: 4178.

Ahmed Hamdullâh Efendi. *Mazbatatu'l-Fünûn*, Süleymaniye Kütüphanesi Fatih Koleksiyonu, No: 1300.

Ahmed Hamdullâh Efendi. *Mazbatatu'l-Fünûn*. Beyazıt Kütüphanesi Beyazıt Koleksiyonu, No: 6049.

Ahmed Hamdullâh Efendi. *Mazbatatu'l-Fünûn*. Beyazıt Kütüphanesi Veliyyüddin Efendi Koleksiyonu, No: 3538.

Ahmed Hamdullâh Efendi. *Mazbatatu'l-Fünûn*. Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, No: A 6711.

Ahmed Hamdullâh Efendi. *Mazbatatu'l-Fünûn*. Süleymaniye Kütüphanesi Hamidiye Koleksiyonu, No: 444

Ahmed Hamdullâh Efendi. *Mazbatatu'l-Fünûn*. Süleymaniye Kütüphanesi Ragıp Paşa Koleksiyonu, No: 1502.

Ahmed Hamdullâh Efendi. *Mazbatatu'l-Fünûn*. Süleymaniye Kütüphanesi Âtıf Efendi Koleksiyonu, No: 1723.

Ahmed Hamdullâh Efendi. *Mecelle-i Nefîse*. Beyazıt Kütüphanesi Beyazıt Koleksiyonu No: 6049.

Ahmed Hamdullâh Efendi. *Mecelle-i Nefîse*. Beyazıt Kütüphanesi Veliyyüddin Efendi No: 2849.

Ahmed Hamdullâh Efendi. *Mecelle-i Nefîse*. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, No: TY 1370.

Ahmed Hamdullâh Efendi. *Mecelle-i Nefîse*. Süleymaniye Kütüphanesi Ragıp Paşa Koleksiyonu, No: 1256.

Ahmed Hamdullâh Efendi. *Mir'âtu'l-Mürâfi'în*. Beyazıt Kütüphanesi Beyazıt Koleksiyonu, No: 2734.

Ahmed Hamdullâh Efendi. *Mir'âtu'l-Mürâfi'în*. Süleymaniye Kütüphanesi Süleymaniye Koleksiyonu, No: 685.

Ahmed Hamdullâh Efendi. *Mir'âtü'l-Usûl Muhtasarı*. Süleymaniye Kütüphanesi Atıf Efendi Koleksiyonu, No: 1723.

Ahmed Hamdullâh Efendi. *Mir'âtü'l-Usûl Muhtasarı*. Süleymaniye Kütüphanesi Hamidiye Koleksiyonu, No: 443.

Ahmed Hamdullâh Efendi. *Terceme-i Hâl*. Beyazıt Kütüphanesi Beyazıt Koleksiyonu, No: 4222.

Ahmed Hamdullâh Efendi. *Tezkire-i Fevâid-i Fârisiyye*. Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Mahmud Efendi, No: 6128.

Ahmed Hamdullâh Efendi. *Yayaköylü Ahmed Râşid Efendi'nin Nubbe-i Vebbî Şerhindeki Hatâlarını Şâmil Risâle*, Atatürk Üniversitesi Seyfettin Özege Kütüphanesi Âgâh Sırrı Levend Koleksiyonu, No: 309.

MŞH (Meşihat Arşivi). SAİD (Sicill-i Ahvâl Dosyaları), 11/3.

Ekler

Resim I: Ahmed Hamdullâh Efendi'nin Mührü

Resim II: Ferâ'idü'l-Âsâr ve Harâ'idü'l-Eş'âr adlı mecmûanın 1. ve 2. cildin 6. ve 7. sayfaları

